

УДК 37(477.54) "1917/1918"

Н. А. Сорочан

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА В СПРАВІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ І КУЛЬТУРОЮ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ (березень 1917 року – грудень 1918 року)

У статті досліджуються зміни в структурі та кадровому складі відділу народної освіти Харківської губерньської земської управи, основні напрями діяльності та роль земства в реалізації освітньої політики українських урядів на Харківщині у 1917-1918 роках.

Ключові слова: органи земського самоврядування, Харківська губерньська земська управа, відділ народної освіти, відродження української школи, початкова освіта.

В статье исследуются изменения в структуре и кадровом составе отдела народного образования Харьковской губернской земской управы, основные направления деятельности и роль земства в реализации политики украинских правительств в области образования на Харьковщине в 1917-1918 годах.

Ключевые слова: органы земского самоуправления, Харьковская губернская земская управа, отдел народного образования, возрождение украинской школы, начальное образование.

The changes in the structure and the staff of educational department of Kharkov provincial zemstvo community are researched in the given article. The main articles and trends as well as the zemstvo community role in the implementation of governments educational policy in Kharkov and its region in 1917-1918 s are examined.

Key words: regional authority organs, Kharkov provincial zemstvo community, national educational department, revival of the Ukrainian school, primary education.

Постановка проблеми. Збереження системи земського і міського самоврядування в Україні за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського мало велике значення для розвитку освіти і культури в складних умовах боротьби за відродження національної державності. Практичне проведення в життя нових завдань української школи можна було здійснити тільки спільно з місцевою владою. Харківське губерньське земство мало значний досвід загального керівництва справами освіти, але займало помірковану позицію щодо національно-культурного відродження в губернії та демократизації і децентралізації своїх власних структурних підрозділів. Незважаючи на це, губерньське земство відіграло важливу роль у реалізації освітньої політики українських урядів на Харківщині.

Історичний досвід діяльності Харківського губерньського земства в галузі освіти і культури в 1917 – 1918 роках є актуальним для реформування системи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі, основними завданнями якого є децентралізація та розширення реальних повноважень органів місцевого самоврядування в усіх сферах суспільно-політичного, економічного і культурно-освітнього життя.

Аналіз актуальних досліджень. Актуальність поставленої проблеми посилюється також майже повною відсутністю її історіографії. Учасники національно-визвольних змагань С. Пос-

тернак [12], Д. Дорошенко [10], С. Сірополко [13] розглядали тільки окремі аспекти діяльності органів земського самоврядування в культурно-освітньому русі цього періоду. Загальна характеристика освітньої діяльності земств України у 1917-1920 рр. міститься в публікації сучасних українських дослідників Н. Калениченко і Ж. Ільченко [11].

Метою статті є висвітлення діяльності Харківського губерньського земства та його ролі в управлінні освітою і культурою в губернії періоду національно-визвольних змагань 1917-1918 років.

Виклад основного матеріалу. Національно-культурне відродження в Україні, започатковане Центральною радою, вимагало підтримки з боку органів місцевого самоврядування, від яких, у першу чергу, залежала доля початкових шкіл, а також професійної та позашкільної освіти. Перший генеральний секретар народної освіти І. М. Стешенко так визначав роль цих установ у справі відродження української школи: "Організація нової вільної демократичної школи, яку б любив народ і піддержував, довіряється на земське і міське самоврядування" [14, арк. 20, 22].

Відповідно до змін характеру та збільшення обсягу діяльності земств у справі народної освіти Харківське губерньське земство приділило значну увагу реорганізації структури своїх освітніх інституцій. На засіданні культурно-просвітницької комісії губерньського земства 11-13 жо-

втія 1917 року були ухвалені постанови про організацію відділів та комітетів по народній освіті при губернських і повітових земських управах. Склад відділу народної освіти при Харківській губернській управі був визначений у такому вигляді: завідуючий відділом та його помічники – завідуючі шкільною освітою, позашкільною освітою, професійною освітою, дошкільним вихованням, статистикою народної освіти та допоміжний персонал [2, арк. 21].

Для допомоги губернському земству в справі управління різними галузями народної освіти і просвітницькими установами при управі був створений комітет по народній освіті. Комітет був постійним дорадчим органом, який замінив культурно-просвітницьку комісію при губернській управі. Основними завданнями комітету були обговорення різних проблем народної освіти і подання їх на розгляд управи, розробка організаційних планів і теоретичних питань для наступного внесення на обговорення земських зборів, організація з'їздів і нарад. Комітет по народній освіті в повному складі скликався за необхідністю, а для постійної роботи було виділено бюро комітету, яке працювало при губернській управі. До складу комітету та його бюро входили представники від відділу народної освіти, учительських організацій, навчальних закладів усіх типів, культурно-просвітницьких товариств [2, арк. 27-29; 3, арк. 42-44].

Основними напрямками діяльності Харківського губернського земства в 1917 році були організація керівництва початковими школами та розвиток позашкільної освіти. З цією метою губернська управа через відділ народної освіти надавала допомогу повітовим земствам на утримання завідуючих позашкільною освітою, на будівництво шкіл, на утримання 9 двокласових шкіл в губернії, на придбання навчальних посібників для шкіл та шкільних музеїв. Губернська управа брала участь у справі підготовки вчительського персоналу для навчальних закладів. Велика допомога надавалася земством на влаштування Народних домів, поповнення книгами повітових бібліотек, організацію народних читань і вечірніх шкіл для дорослих [2, арк. 20, 26; 3, арк. 46].

У 1917 році Харківське губернське земство приділяло певну увагу справі, яка раніше не була для нього можливою, а саме відродженню української школи. Серед заходів земства в цьому напрямі слід відзначити ознайомлення населення з метою і завданнями української школи, забезпечення шкіл українськими підручниками і посібниками, підготовка відповідних учительських кадрів. У двох із трьох учительських семінаріях у губернії було запроваджено викла-

дання українською мовою всіх предметів, у жіночих гімназіях українська мова і предмети українознавства викладалися для учениць, які виявляли бажання працювати серед українського населення. Губернське земство надавало допомогу повітовим земствам в організації курсів українознавства для вчителів та створенні українських шкільних бібліотек [2, арк. 26; 3, арк. 53].

Незважаючи на такі заходи, становище української школи в Харківській губернії було складним. За статистичними відомостями, які подали 159 початкових шкіл Харкова і Харківського повіту станом на 20 грудня 1917 року, навчання українською мовою в перших класах було запроваджено в 44 школах (з них у 37 – за ініціативою повітових і волосних земств), російською мовою навчання продовжувалося в 108 школах, 7 шкіл не подали таких відомостей.

Повільними темпами відбувалася на Харківщині передача церковно-парафіяльних шкіл у підпорядкування органів місцевого самоврядування. За статистичними відомостями на 20 грудня 1917 року в Харкові та Харківському повіті з 159 початкових шкіл – 39 були колишніми церковно-парафіяльними [6, арк. 1-159]. У Куп'янському повіті з 162 початкових шкіл – 45 були колишніми церковними [5, арк. 1-162], в Ізюмському повіті з 192 початкових шкіл – 50 були раніше церковними [4, арк. 1-192].

Відповідальною справою, яка перебувала під контролем губернського земства, була позашкільна освіта. Харківські губернські збори 26 травня 1917 року ухвалили рішення про те, що губернське земство буде брати на себе третину витрат на будівництво Народних домів, дві третини – на утримання завідуючого Народного дому [1, арк. 178; 3, арк. 55].

Розширення кадрового складу відділу народної освіти Харківської губернської земської управи відбувалося протягом першої половини 1918 року. З січня до травня 1918 року відділ складався з 13 службовців, 8 з них обіймали штатні посади, а 5 перебували на своїх посадах як тимчасові службовці. На чолі відділу народної освіти в цей період був Г. І. Коркушко, завідуючим шкільною освітою – М. П. Андрієвський, позашкільною освітою – В. О. Кравцов. Посади керівників шкільною статистикою, професійною освітою і дошкільним вихованням були вакантними [9, арк. 55, 57зв.-58зв., 96].

У серпні 1918 року посаду завідуючого шкільною статистикою обійняв Ю. С. Маляр, а професійною освітою – К. В. Романенко [9, арк. 211-214]. Протягом жовтня-грудня 1918 року кількість штатних співробітників відділу народ-

ної освіти збільшилась до 19 осіб, структура відділу мала п'ять підрозділів: шкільної освіти (3 службовці), позашкільної освіти (3), статистики народної освіти (6), професійної освіти (1), діловодства (5) та завідуючого відділом (1). У відділі були дві штатні вакансії – завідуючого дошкільним вихованням і спеціаліста з бібліотечної справи [9, арк. 310-313, 325, 328, 343-344, 372-375].

Зміни в керівництві відділом народної освіти відбулися протягом червня-вересня 1918 року. Завідуючий відділом Г. Коркушко в червні 1918 року подав заяву про звільнення з посади. Відповідно до постанови культурно-просвітницької комісії від 11-13 жовтня 1917 року відповідальні спеціалісти призначалися управою за поданням бюро комітету по народній освіті. За постановою губернської управи від 29 липня 1918 року відділом народної освіти було оголошено конкурсу на заміщення посади завідуючого відділом. Протягом місяця було подано 5 прохань. Обов'язки завідуючого відділом освіти під час проведення конкурсу виконував завідуючий шкільною освітою М. Андрієвський. На засіданні бюро комітету по народній освіті 30 серпня 1918 року була ухвалена кандидатура Г. В. Дахна, який в той час був членом Валуйської повітової земської управи. Його підтримала Спілка вчителів нижчих і вищих початкових шкіл і відділ народної освіти. 12 вересня 1918 року Харківська губернська земська управа затвердила Г. В. Дахна на посаді завідуючого відділом народної освіти. Він приступив до роботи з 24 вересня 1918 року [7, арк. 46, 81; 9, арк. 331-331зв.].

Фінансове становище Харківського губернського земства протягом 1918 року залишалося складним, що, у свою чергу, гальмувало діяльність його відділів і змушувало звертатися за допомогою до центральних органів управління. 14 травня 1918 року Харківська губернська управа, виконуючи постанови губернських земських зборів від 30 березня – 1 квітня 1918 року, звернулася з проханням до Міністерства народної освіти внести в державний розрахунок на поточний рік кошти на допомогу земству в справі розвитку народної освіти. Гроші були необхідні для надання допомоги на утримання української гімназії товариства “Просвіта” в Харкові, українізацію Вовчанської вчительської семінарії і Валківської жіночої гімназії, оплату праці відповідальних спеціалістів у відділах народної освіти губернського і повітових земств, поповнення книгами і періодичними виданнями народних бібліотек та ін. Харківське губернське земство виділило на 1918 рік усього 2 488 523 крб. на ці потреби, з яких 561 109 крб. просило

асигнувати Міністерство народної освіти, що становило 20-25% усіх витрат Харківського губернського земства. Крім того, губернська управа запропонувала міністерству розв'язати питання про повернення губернським і повітовим земствам України витрат на справу прийняття в своє підпорядкування церковно-парафіяльних шкіл [15, арк. 1-2].

Важливою справою, якою піклувалося Харківське губернське земство в 1918 році була передача на державне утримання 19 мішаних вищих початкових шкіл, відкритих на місцеві кошти та відкриття ще 20 нових шкіл цього ж типу з 1 серпня 1918 року. 24 жовтня Міністерство освіти відкрило в розпорядження губернської управи кредит у сумі 436 751 крб. 50 коп. на утримання вищих початкових шкіл у 1918 році, у тому числі на утримання вже відкритих шкіл – 193 208 крб., на відкриття нових – 239 376 крб. і на паралельні класи при Борисівській вищій початковій школі – 4 167 крб. 50 коп. [7, арк. 152-154].

Слід відзначити, що Харківське губернське земство активно підтримувало зв'язки з іншими губернськими земствами України у справі обміну досвідом щодо культурно-освітньої діяльності, методичних та статистичних матеріалів. До відділу народної освіти Харківської губернської земської управи протягом 1918 року зверталися відповідні відділи Волинського, Катеринославського, Київського, Подільського, Полтавського і Таврійського губернських земств [3, арк. 95; 8, арк. 74, 290, 292, 313-314]. У свою чергу відділ народної освіти Полтавського земства відгукнувся на прохання Харківської губернської управи надіслати йому матеріали щодо взаємовідносин земства і товариства “Просвіта”, а Таврійський відділ освіти відправив до Харкова свої видання по народній освіті за 1914-1917 роки. У той же час через тяжке фінансове становище видавнича діяльність Харківського губернського земства у 1918 році майже не проводилася, що не давало можливості губернській управі задовольнити всі прохання інших земств щодо висилки необхідних матеріалів [8, арк. 292, 297, 425].

З тієї ж причини губернська земська управа не змогла реалізувати надання допомоги на будівництво шкіл і розвиток просвітницької діяльності Народних домів, що була призначена земством ще в 1917 році та задовольнити прохання культурно-просвітницького комітету про субсидію в сумі 20 000 крб. [8, арк. 73, 191].

Відсутність належних коштів була причиною відмови бюро комітету по народній освіті і Харківської губернської народної управи від організації при ній видавничого бюро та прове-

дення в Харкові Всеукраїнського з'їзду по народній освіті [7, арк. 45].

Губернські земські збори чергової сесії 1917 року визнали необхідною фінансову та організаційну участь земства в просвітницькій роботі кооперативних організацій і товариств “Просвіта”. Для здійснення такої діяльності на 1918 рік було виділено 10 000 крб. та відкрито кредит у сумі 40 000 крб. Але це не давало можливості губернській управі повною мірою задовольняти всі прохання просвітницьких організацій. Так, на прохання товариства “Просвіта” с. Верхня Сироватка Сумського повіту про призначення йому допомоги від губернського земства в сумі 12 650 крб. на організацію читальні-книгозбірні та народного театру губернська земська управа змогла виділити 1 300 крб. [7, арк. 63].

Харківська губернська народна управа приєдналася до протесту Київської губернської управи щодо нових правил прийому до вчительських семінарій, які були запроваджені Міністерством освіти і мистецтв з нового 1918-1919 навчального року. Відповідно до нових правил вчительські семінарії мали право вступати учні з освітою вищої початкової школи, а учні двокласових сільських шкіл вже не мали такого права. Відділом народної освіти було підготовлено звернення до Міністерства освіти, у якому були викладені негативні аспекти нових правил вступу до вчительських семінарій. На думку відділу нові правила не давали можливості дітям незаможних селян вступати до семінарій за відсутністю в селах вищих початкових шкіл. Прохання відділу полягало в тому, щоб учням двокласових шкіл було дозволено складати вступні іспити або ж обов'язково відкрити при семінаріях підготовчі курси для таких дітей [7, арк. 43-44].

Незважаючи на тяжке становище, губернські земські збори 12 червня 1918 року визнали необхідною участь земства у фінансуванні заходів у справі впорядкування могили Т. Г. Шевченка. З цією метою губернській управі було доручено відіслати 10 000 крб. Київському губернському земству. Про відсутність фінансів свідчило те, що ці гроші були виділені за рахунок позики з кошторису 1919 року [7, арк. 109].

Значну увагу відділ народної освіти приділяв поповненню книгами, журналами “Позашкільна освіта” і “Народна справа” та іншими періодичними виданнями повітових і народних бібліотек. На утримання українського відділу Харківської громадської бібліотеки в 1918 році було виділено 5 000 крб., станом на 27 листопада було видано 1500 крб., до кінця листопада ще 600 крб. [7, арк. 84, 113, 121, 124, 133-134, 150].

У справі українізації шкіл на Харківщині губернське земство займало помірковану позицію.

Чергові збори губернської народної ради 1918 року доручили відділові народної освіти скликати нараду для обговорення проблем українізації школи. Відділ і бюро комітету по народній освіті розробили план організації такої наради, до складу якої повинні були увійти представники від повітових управ та відділів шкільної та позашкільної освіти, повітових учительських спілок, міських управ, вищих початкових і ремісничих шкіл, а також увесь склад комітету по народній освіті. Для здійснення плану відділ не зміг підшукати помешкання для 100 осіб та визнав занадто високими витрати на проведення наради. Губернська земська управа, розглянувши мотиви відділу та комітету, зняла питання про скликання наради в справі українізації [7, арк. 71].

Поряд із турботою про відкриття достатньої кількості шкіл, Харківському губернському земству доводилося здійснювати заходи щодо навчальної частини шкільної справи. Так, наприклад, земство взяло на себе піклування про підготовку вчительського персоналу для початкових шкіл. З цією метою ще в 1904 році губернське земство заснувало 33 стипендії (по три на кожний повіт) у Вовчанській вчительській семінарії, з 1913 року – 33 стипендії в Старобільській вчительській семінарії і з 1917 року – у нововідкритій Білопольській вчительській семінарії в Сумському повіті. Для допомоги у справі підготовки вчительських кадрів для жіночих гімназій земство протягом останніх 12 років надавало субсидію в сумі 1000 крб. на рік на утримання 8-х класів жіночих гімназій. У 1917 році таку допомогу отримували 12 жіночих гімназій [3, арк. 52].

Розподіл стипендій губернського земства по повітам міг змінюватися за рішенням губернської земської управи. Так, у зв'язку з проханням учнів Вовчанської вчительської семінарії 16 вільних стипендій були розподілені за рішенням губернської земської управи від 23 листопада 1918 року між повітами: Валківський – 3, Вовчанський – 9, Лебединський – 1, Сумський – 1, Корочанський – 1 (назва останнього повіту, якому була призначена стипендія, не вказана). Але ці стипендії не завжди виплачувалися вчасно. Так, 29 жовтня 1918 року управа прийняла рішення про виплату стипендій студентам Білопольської вчительської семінарії Сумського повіту за період з 1 квітня 1918 року до 1 січня 1919 року [7, арк. 127, 144].

Для успішної роботи губернського земства в різних сферах народної освіти мала організація шкільної статистики. Але її розвиток також гальмувався нестачею коштів. За постановою губернських земських зборів від 30 березня

1918 року на асигнування розвитку статистики було виділено 8 000 крб. на 1918 рік. Губернська управа була змушена звернутись до Міністерства народної освіти з проханням асигнувати Харківському губернському земству відповідні кошти для проведення статистичних підрахунків. Для збору інформації було створено спеціальний статистичний бланк, картка вчителя та інструкція до їх заповнення [3, арк. 87, 94].

Позашкільна освіта традиційно вважалася сферою постійної уваги з боку губернського земства. Тісна співпраця існувала між відділом народної освіти і Товариством поширення грамотності. Представники від цього товариства були в складі культурно-просвітницької комісії при губернській управі [1, арк. 93, 95, 131-132].

13 грудня 1918 року за ініціативою довідкового бюро Харківського товариства грамотності відбулася організаційна нарада за участю представників органів місцевого самоврядування, кооперативних об'єднань і просвітницьких установ у справі проведення обласної виставки позашкільної освіти. Нарада визначила програму виставки і створила виставковий комітет. До складу комітету за рекомендацією відділу народної освіти було введено завідуючого позашкільною освітою В. О. Кравцова. Фінансова участь губернського земства була визначена в сумі 1600 крб. [8, арк. 483-484].

Висновки. Таким чином, протягом другої половини 1917-1918 років відбувався процес оновлення кадрового складу і структурних підрозділів відділу народної освіти і комітету по народній освіті при Харківській губернській земській управі. Основними сферами їхньої діяльності протягом 1917 року була початкова освіта, позашкільна освіта та дошкільне виховання, професійна освіта та статистика шкільної освіти. У цих справах губернське земство виконувало адміністративні функції щодо початкових і професійних шкіл, а його основними завданнями були запровадження в життя планів організації освіти на території губернії та надання фінансової допомоги навчальним закладами та культурно-просвітницьким установам та організаціям. Фінансове становище Харківського губернського земства за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського було складним,

що гальмувало реалізацію багатьох постанов щодо надання допомоги культурно-освітнім установам і організаціям та змушувало просити субсидії з боку держави. Позиція земства щодо національно-культурного відродження в губернії була поміркованою і обережною, але його освітня діяльність була важливою складовою частиною процесу реформування народної освіти в складних умовах державотворення 1917-1918 років.

У подальшому дослідженні поставленої проблеми варто звернути увагу на більш детальне висвітлення окремих напрямів культурно-освітньої діяльності Харківського губернського земства та змін кадрового складу, структури і функцій відділу народної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 484.
2. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 485.
3. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3062.
4. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3066.
5. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3067.
6. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3071.
7. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3080.
8. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3081.
9. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3082.
10. Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923 рр.: В 2-х т. / [упоряд. К. Ю. Галушко]. / Д. І. Дорошенко – К.: Темпора, 2002. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 2002. – 352 с. – [Документально-наукове видання].
11. Калениченко Н. П. Освітня діяльність земств 1917-1920 рр./ Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – с. 118-128
12. Пастернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. / С. Пастернак. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.
13. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 23.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 844.